

«MADENI MURA»

**MEMLEKETTIK BAQDARLAMASYNYŇ KITAPl SERIYлары
QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ TUNŇBШ PRESIDENTI NURSUЛTAN
NAZARBAEVTYŇ BASTAMASY BOIYNŇA ШЫŇАРЫлды**

«МӘДЕНИ МҰРА» ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕС

Майлыбаев Бағлан, *кеңес төрағасы*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

Абдрахманов Сауытбек
Атабаев Қамбарбек
Аяған Бүркітбай
Әбжанов Хангелді
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбай Нұрсан
Байпақов Карл
Байтанаев Бауыржан
Балықбаев Тахир
Дүйсембаев Еркін
Есім Ғарифолла
Жақып Бауыржан
Жұмағалиев Асқар
Жұмағұлов Бақытжан
Қасқабасов Сейіт
Қозыбаев Ілияс
Құл-Мұхаммед Мұхтар
Құрманбайұлы Шерубай
Мұхамадиұлы Арыстанбек
Мыңбай Дархан
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғараұлы Қойшығара
Самашев Зейнолла
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Шеңгелбаев Бақытжан

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫК

*Магиялық
фольклор*

УДК 398
ББК 82.3
Б 12

*Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік
маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды*

**«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С.А. (*төрага*), Қорабай С.С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г.Т. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б.У., Әлбеков Т.,
Әлібекұлы А., Күзембаева С.А., Қалижанов У.,
Қосан С., Мамыраев Б.Б.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Әлбеков Т. (*жауапты редактор*), Алпысбаева Қ., Қалижанов У.,
Қасқабасов С.А., Қирабаев С.С., Тойшанұлы А.

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар:

Әлбеков Т., Алпысбаева Қ. (*жауапты шығарушы*), Оралбек А.

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2013.
Т. 93: Магиялық фольклор. — 432 бет.

ISBN 978-601-292-742-9

«Бабалар сөзі» сериясының 93-томына магиялық фольклордың бөдік, бақсы сарыны, алғыс, қарғыс, бата, тыйым, арбау, жалбарыну, құрт көшіру, жын шақыру сияқты жанрлық түрлері енді.

УДК 398
ББК 82.3

ISBN 978-601-292-742-9 (т. 93)

ISBN 9965-619-60-3

© Әдебиет және өнер институты, 2013

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастырады.

Серияның бұған дейін баспаға ұсынылған тоқсан бір томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді саласы болып саналатын эпостық шығармаларға, ертегілерге, шетелдердегі қазақ фольклорына, қара өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, аңыздар, шежірелер т.б. жанрларға арналды. Дәлірек айтқанда, «Хикаялық дастандардың» — он үш, «Діни дастандардың» — жеті, «Ғашықтық дастандардың» — он бір, «Тарихи жырлардың» — он бір, «Батырлар жырының» — жиырма, «Мақал-мәтелдердің» — бес, «Қара өлеңнің» — екі, «Шежірелік жыр-аңыздардың» — үш, «Ертегілердің» — бес томы, «Тарихи аңыздардың» — төрт томы, «Ғұрыптық фольклордың» — екі томы, «Жұмбақтардың», «Балалар фольклорының», «Қазақ мифтерінің», «Моңғолиядағы қазақ фольклорының», «Топонимдік аңыздардың», «Күй аңыздың», «Аңыздық шежірелердің», «Аңыздық жырлардың», «Өтірік және мысалдардың» — бір-бір томы баспаға дайындалып, басылым көрді. Бұл жинақтардың он екі томында Қытайдағы қазақтардың, бір томында Моңғолия қазақтарының фольклорлық мұралары қамтылды.

Қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрімен, сана-сенімімен, болмыс-тіршілігімен, рухани табиғатымен бірге жасап, біте қайнасып, тек XX ғасырдың екінші ширегінен біртіндеп ұмытыла бастаған көне жанрлардың бірі — магиялық фольклор. Халықтың магиялық сипаттағы бұл туындылары — халық

құндылықтарының аса қызғылықты, танымдық, тәрбиелік маңызы өте зор бөлігі. Оларды өзіндік саз-әуені, поэтикалық формасы мен көркемдік сипаты, мазмұндық ерекшеліктеріне қарай алғыс, қарғыс, бата, түс жору, тыйым, дұға оқу, арбау, жалбарыну, бақсы сарыны, дуалау, бал ашу, ұшықтау, аластау, құрт көшіру, жын шақыру т.б. деп жүйелеуге болады.

Жаратылыс дүниесінің толып жатқан құпия сырларына табынып, оны жұмбақ дүние ретінде сезінетін халықтың наным-сенімінен туындаған өлең, жырлар кеңестік кедергілерге қарамастан көптеп сақталған. Адам мен малдың көбеюі, олардың ауруға шалдығуы мен ауырғандар мен соғыс кезінде жараланғандарды емдеу нәтижесінде практикалық емдеу ісі пайда болды. Мәселен, бақсылар сарынының негізгі мақсаты — түрлі сырқаттарды дауалау, емдеу. Қобыз сазы мен сөз құдіретінің үндесуі — бақсының емдеу құралы болып саналса, арбауда сөз бен іс-әрекеттің арақатынасы зор рөл атқарады. Ал көшпелі қазақтың сан ғасырлық емшілік кәсібінен туындаған бәдік жырларының ХХ ғасырдың алғашқы кезеңіне дейінгі өмірлік мәні өте зор болғаны баршаға мәлім.

«Бабалар сөзі» жүз томдық сериясының кезекті 93-томына халық арасына жиналған, сондай-ақ түрлі жинақтарда, басылымдар беттерінде жарияланған 30-ға жуық бәдік өлеңдердің, 56 арбау жырларының, 46 бақсы сарындарының, 260-тан астам бата мен алғыс, 156 қарғыс, 590-ға жуық тыйым сөздердің мәтіндері мен олардың нұсқалары енгізілді. Олардың басым көпшілігі ҚР БҒМ ОҒК мен ӘӨИ-дің сирек қорларында сақталған қолжазба мұралардың негізінде дайындалды. Сондай-ақ Қазақстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан көлемінде ұйымдастырылған фольклорлық-этнографиялық экспедициялардың барысында жиналған материалдар қамтылды. Атап айтқанда, профессорлар Қ.Саттаров, Б.Рахымов жетекшілік еткен Низами атындағы Ташкенттің Халықтар Достығы Орденді Мемлекеттік педагогика институты мен Е.Букетов Қарағанды мемлекеттік университеті ұйымдастырған экспедициялар мүшелерінің ел ішінен жинаған, жазып алған мәтіндері томның дайындалуына септігін тигізді. Сонымен бірге томда қамтылған мәтіндер В.В.Радлов, Н.Н.Пантусов, Ә.Диваев, Г.Жансүгіров, М.Тілеужанов, М.Ғұмарова, Т.Сыдықов, Е.Тұрсынов т.б. ғалымдардың әр жылдары ел арасынан жинап,

хатқа түсірген материалдарынан, сонымен бірге М. Хакімжанова, Б. Жақыпбаев Ф. Ғабитова, С. Жақыпов, Е. Құлпейісов, Б. Шертаев, С. Қолшабеков сияқты ондаған жинаушылар тапсырған қолжазбалардан алынды. Томды баспаға дайындау барысында Ә. Диваевтың «Тарту» (1923), Ж. Дәуренбеков пен Е. Тұрсыновтың «Қазақ бақсы-балгерлері» (1993), Б.Абылқасымовтың «Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры» (2004), ҚХР-дың ШУАР өлкесінде жарық көрген «Текес ауданының халық өлең-жырлары» (1992) жинақтарында, Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген «Образцы. Киргизской народной литературы» (1909), «Демонологические рассказы киргизов. Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. (1888), «Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете» (1899) басылымдарында жарияланған мәтіндер пайдаланылды. Осы көрсетілген басылымдарда жарияланған туындылардың сирек қорларда қолжазба нұсқалары сақталған жағдайда, мәтіндер өзара салыстырылып, алғашқы нұсқасы басылымға жіберілді. Өкінішке орай, ант, дуалау, ұшықтау, аластау, бал ашу т.б. жанрлық түрлердің қолжазба мәтіндері сақталмағандықтан, оларды түгел қамту мүмкін болмады.

Көптомдықтың принциптеріне сай беріліп отырған мәтіндер ғылыми қосымшалармен қамтамасыз етіліп, жанрлар рим санымен, шығармалардың нұсқалары реттік санмен нөмірленді. Томның ғылыми қосымшаларын: томға енген мәтіндерді жазып алушылар мен жариялаушылар және басылымдар, рулар туралы мәліметтер, томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктеме, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдер туралы деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен томның орыс, ағылшын тілдерінде жазылған түйіндері құрайды.

Томның жалпы көлемі — 27,0 б.т.

МАГИЯЛЫҚ ФОЛЬКЛОР

Халқымыздың балқаймақ, інжу-маржан сөз өнері — батырлық жырлары мен дастандары, ертегілері мен аңыздары, шешендік және ғұрыптық жәдігерліктері, мақалдары мен мәтелдері, жұмбақтары мен нақылдары, өлеңдері мен толғаулары — ғасырдан ғасырға ұласып, атадан балаға мирас болып, бүгінге жетті. Қара тасты да мүжіп, ерітіп жіберетін уақыт пен кеңістік атты мәңгілік өлшемдер бұдан да жүз жыл, мың жыл бұрынғы өнер дүниесін де қырық құбылтып, тоқсан түрлентіп әкелуі хақ. Сондықтан да қолына қалам ұстап, ата мұраға үңілмек болған әрбір талапкер кешегі мен бүгінгі сабақтастыратын да, айыратын да алып меже барын бір сәт естен шығармауы керек. Ол не? Ол — тарихилық принципі.

Қазақ магиялық фольклорына қатысты поэзия жанрлары халықтың қарапайым тіршілігінің, күнделікті күйбеңінің, өмір үшін күресінің тынысын ашады. Мұнда әлеуметтік тарихтан гөрі халықтық тұрмыс пен халықтық сананың суреті әлдеқайда басым.

Көне наным-сенімдерге қатысты қазақ поэзиясының болмысқа қатысын білу үшін оның ішкі сыры мен сыртқы тұрпатына зер салу қажет, жанрлар табиғатына үңіле отырып, мұндағы заңдылықтардың бағыт-бағдарын айқындау керек, бір сөзбен айтқанда, көне наным-сенімдерге қатысты поэзия ауқымын анықтайтын сұрақтарға жауап іздеу міндет.

Арбау. Арбау тарихи тұрғыдан алғанда магияға жатады. Магия дегеніміз — адамға, жануарға, затқа немесе бір құбылысқа т.б. дүниеге әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар мен сөздердің құдіретіне сену.

Магия да — болмыстан тысқары күшке сенудің бір түрі, бірақ діни сенімдерден айырмашылығы — белгілі бір ғұрыптарды орындау арқылы жанды-жансыз заттарға, құбылысқа адамның өз күшімен-ақ тікелей әсер етуге болады деп табылады. Осы типологиялық әмбебап заңдылық қазақ тұрмысынан да анық көрінеді.

Халық арбау сөзін үнемі қолдана бермеген. Тіс еміне жүретін арбаулар кейде жай ғана құрт шақыру деп аталған. Ахмет Байтұрсыновтың қалып сөзіне қосатын «құрт шақыруың да осы құрт шақыру, яки тіс еміне қолданатын арбау. Сол сияқты «сөз» термині де арбау орнында жүре берген.

Тісті құрт жейді деген ұғым дүниежүзі халықтарының көбінде-ақ кездеседі¹. Құртты орналасқан жерінен шақырып алса, қуып түссе, не өлтірсе, тіс жазылып кетеді деген сенім арбаудың магиялық күшін үстемелей түскен.

Арбаушылар улы жәндіктерді әртүрлі шөп аттарымен (адыраспан, алабота, жалбыз, кекіре т.б.) де, мал аттарымен (қой, қозы, түйе, сиыр т.б.) де үрейлендіреді.

Жалпы, ғұрыптық фольклорда, соның ішінде арбау құрылымында «түсініксіз сөздер» үлкен рөл атқарады. Б.Уахатов «түсініксіз, жұмбақ сөздерді неғұрлым көбірек қолданса, жылан, шаянның есін солғұрлым тез алып, тез өлтіруге болады», — деген халық сенімін айта келіп:

Мары, мары, мары жылан,
Ұзын, ұзын, ұзын жылан.
Ұзын шашы келте жылан
Марқары, сарқары, —

дегендегі «мары» сөзі бүкіл Шығыс елдеріне белгілі болған жылан патшасы Шах-Маран емес пе екен деген ой тастайды². Жоқ, Шах-Маран емес. Мары — парсы тілінде жылан деген сөз. Дауысты дыбыстарға толы түсініксіз сөз араласқан, сондықтан да естір құлаққа әсерлі, сазды «Мары, мары, мары жылан» тіркесі қазақ тілінде «Жылан, жылан, жылан, жылан» болып қана шығар еді.

¹ Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и др. виды народного врачевания, основанные на веру в силу слова. — Варшава, 1907. Вып. 2. — С. 253-254.

² Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. — Алматы, 1974. — 158-б.

Толып жатқан сөздерді айтып отырғанда, бірі әлгі жыланның аты болып шықса, жылан жеңіліп, уыты өзіне жайылып, өледі. Шағылған адам, яки мал оңалады деп сенген. Бұл жырлар қысқа-қысқа тақпақ тәрізді болады. Ұзақ болса, ылғи «жат» сөздерден құралған жырды жатқа алу, жатқа қайта-қайта оқу қиын болар еді³.

Бұған не қосуға болады? Біріншіден, «жат сөздер» улы жәндіктерге қатысты ғана емес, жалпы арбау атаулыға, оның ішінде өзге халықтардың арбауына да тән әрі техникалық, әрі көркем әдіс. Екіншіден, арбаулар ылғи ғана жат сөзден құралмайды. Мәселен, Сәкен Сейфуллиннің өзі жариялаған «Бүйі шаққандағы арбауда» бірде-бір түсініксіз сөз жоқ. Тағы бірнеше мәселе туындайды: арбау айтыла ма, әлде оқыла ма? Арбаудың көлемі қысқа-қысқа тақпақ тәрізді ғана бола ма? Арбауды айту, әлде оқу кезінде қандай іс-әрекеттер қатар жүреді?

Орыс фольклорында арбаудың айтылатын (ауызша) да, оқылатын (жазбаша) да түрлері болған⁴. Бұл күнге дейінгі тасқа басылған деректерде қазақ арбауларының жазба түрі жөнінде мәлімет жоқ. Арбаудың ауызша туып, ауызша өмір сүргені, ауызша тарағаны анық.

Арбаудағы сөз бен іс-әрекеттің арақатысына келгенде, Н.Познанскийден аттап өтуге болмас. Әйгілі зерттеушінің пікірінше, арбаудың түптамьыры ғұрыптан бастау алады, бірақ уақыт өте келе сөз өзінің ғұрыптық негізінен ажырап, магиялық күшке ие болады⁵. «Н.Познанскийдің көзқарасына қарамастан, — дейді жиырмасыншы жылдардағы еңбек авторы В.П.Петров, — сөз бен іс-әрекеттің белгілі бір практикалық мақсатқа жетудің әдісі ретіндегі қызметтері бірдей әрі тепетең»⁶. В.Петров пікірінің жаны бар. Араға жарты ғасырдан астам уақыт салып жазылған арнайы мақалада да осыған ұқсас қорытынды жасалған: «Таза, бірыңғай «сөзден» ғана тұратын

³ Сейфуллин С. Шығармалары. — Алматы, 1964. 6-т. — 172-б.

⁴ Власова З.Н. К изучению поэтики устных заговоров // Русский фольклор. — Л., 1972. Вып. XIII. — С. 194-201.

⁵ Познанский Н. Заговоры. — Пг., 1917. — С. 158.

⁶ Петров В. Заговоры // Из истории русской советской фольклористики. — Л., 1981. — С. 85.

арбау болмайды, әдетте «сөз» белгілі бір магиялық іс-әрекетпен қабыса жүреді»⁷.

Расында да, сөз бен іс-әрекеттің бөлуге келмейтін синкретті құбылыс екенін, екеуінің магиялық күші егіз қолданылатынын қазақ арбауларынан да байқаймыз. Жетісу қазақтары жылан шаққан адамды былай емдеген: алдымен жылан уыты тиген жерді сары, қызыл, жасыл түсті жіптермен байлаған, сосын тостағанға су құйып, оған қойдың құмалағын қосып араластыратын да, арбауды айта жүріп, әлгі суды киіз үйді айнала шашатын⁸.

Азды-көпті деректердің өзінен арбаудың жалаң сөз түрінде емес, белгілі бір іс-әрекет, қимылмен сабақтаса, жұптаса орындалатыны айқын аңғарылады. Арбаудың нақтылы шарттары орындалмаса, оның күші дарымайды деп саналады: «Әрбір буынды оқығанда дем алу шарт. Егерде буынның арасында, яғни бір буынды оқығанда дем алып қойса, зәр қайтпайды»⁹. Арбауды неше мәрте қайталау керектігі де шарт етіп қойылады: қырық бір, жеті, үш т.б.

Біреп сөз арбаудың композициялық бітімі туралы. Ол жөнінде жалғыз Б.Уахатов қана пікір білдірген. «Біздіңше, — дейді ғалым, — бұл тектес өлеңдердің құрылысы төрт бөлімнен тұрады деп шамалау қажет. Бірінші — кіріспе, екінші — мақтау, жалынып жалбарыну, үшінші — зеку-қорқыту, төртінші — улы жәндіктердің атын атап, «шық, Тәңірден парман келді» деп, бұйырумен аяқтау»¹⁰.

Біздіңше, мақтау, қорқыту, бұйыру, өтіну, жалыну, жалбарыну дегендеріміздің барлығы да сарынға (мотивке) жатады. Арбау ішінде олардың үнемі қатарласа жүруі міндет емес, бірі болса, екіншісінің қалыс қалуы әбден ықтимал.

Арбау құрт шақыру, жылан, шаян уларын қайтарумен ғана шектелмейді. Арбау табиғат құбылыстарына әсер ету мақсатында да қолданылады. Мәселен, күн жайлату, бұлт шақыру, жаңбыр шақыру, жел шақыру дегендеріміздің барлығы да арбауға жатады.

⁷ Дмитриева С.И. Слово и обряд в Мезенских заговорах // Обряды и обрядовый фольклор. — М., 1982. С. 37.

⁸ Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз // Известия Императорского русского географического общества. — СПб., 1887. Т. XXIII. Вып. 4. — С. 467.

⁹ ОҒК қолжазба қоры. 1092-бума, 11-дәптер.

¹⁰ Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. — Алматы, 1974. — 155-156-бб.

Жауын шақыру — дүние жүзіне кең тараған магиялық ғұрыптың бірі. Ол терімшілік, аңшылық, балықшылық, бақташылық, диқаншылық сияқты шаруашылық түрлерімен айналысқан тайпалар мен халықтардың арғы-бергі тарихында көп кездеседі. Өйткені адам тіршілігінің ертеңі мен болашағы көп жағдайда тікелей жауын-шашын мөлшеріне тәуелді болған. Бұлт пенен жаңбырдың қыратты, жоталы, таулы өңірлерге үйір келетінін адамдар ерте бастан-ақ байқаған, сондай жерлердегі қайнарларды, бұлақтарды, көлшіктерді қадірлеген, қасиет тұтқан, қайсыбір жұрттар киелі санап, табынған. Күн жайлаушылар, нажағай ойнатушылар, жайшылар, яки ауа райына магиялық бақылау жасаушылар да көбінше биік төбелерді мекендеуге тырысатын, сол арадан ауа райына тікелей әсер ету қолайлырақ деп білген. Ауа райын магиялық әдістермен басқарудың қоғамдық өмірдегі маңыздылығы соншалық — кейбір елдерде, мәселен, Тибетте әрбір ауылдың, қаланың, шіркеудің «маманданған» өз бұршақ тоқтатушысы (сэргагпа), өз жауын шақырушылары (лхава) болған¹¹.

Қайнардың көзін аршыса, жауын жауады деп ойлау — гомеопатиялық магияға тән әдет. Қазақтар да өзге жұрттар секілді жауын шақыру ғұрпын өзен-судың бойында өткертін. Славяндар құдыққа түрлі тағамдарды немесе заттарды тастаса, жауын тез жауады деп білген¹². Кавказдық әйелдер соқаға жегіліп, өзеннің кеуіп қалған арнасын жыртқан¹³. Бұл мысалдарда жердегі су арқылы көктегі бұлтқа әсер ету ниеті айқын сезіледі.

Жауын шақыру тілегімен әйелдердің жалаңаштануы, суға шомылуы сияқты әдеттер де кездеседі. Әйел менен жаңбырды байланыстыру — әлем халықтарында кең тараған түсінік. Судың тәңірі-иесін әйел бейнесінде тану да сол негізде шығуы мүмкін. Оның түп-төркінінде имитациялық магияға тән наным-сенімдер жатыр. Қайнардың көзін аршу, құдыққа түрлі нәрселер тастау, өзен маңынан жер жырту салттарынан символикалық белгілер де бой көрсетеді.

¹¹ Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. — М., 1989. — С. 275.

¹² Толстые Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству // Славянский и балканский фольклор. — М., 1978. — С. 102.

¹³ Чурсин Г.Ф. Магия в борьбе с засухой у кавказских народов // Бюллетень Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. 1930. № 6. — С. 17.

Жоғарыда келтірілген мысалдардың барлығы да типологиялық жағынан өте ұқсас: бір топ адам (кейде әйелдер, кейде қыздар, ал кейде әйелдер тобына ер кісілер мен ұл балалар да қатысады) үй-үйді аралап, жауын шақыру өлеңін айтады, әр үйден тиесілі кәдесін, сыйлығын алады (көбінше дәм-тұз, тағам тартылады). Мұндағы ортақ жора және ең негізгі жора — су шашу (қуыршаққа, әйел киіміндегі еркекке). Қазақта жауынның мол болуын тілеп, танаптан қайтқан егіншілердің үстіне су құятын әдет болған. Ондай рәсімді, негізінен, орта жастағы әйелдер мен жас келіншектер атқаратын¹⁴. Сөйтіп, көптеген халықтардың түсінігінде шашылған су менен жаңбыр арасында магиялық байланыс бар деп есептеледі. Ал қолға қуыршақ (күрек, сыпырғыш) ұстау салтына келетін болсақ, әу баста бұл рөлді тірі адам, адам болғанда әйел адам (қолдағы затқа әйел киімін жабу немесе күрекке әйел бейнесін салу мысалдарын еске түсірелік) атқарғанына күмән жоқ.

Қысқасы, ерте замандарда жауын шақыру ғұрпын орындау кезінде әйел жынысты адамдар құрбандыққа шалынған деп айтуға толық негіз бар. Бұл рәсім әйел мен жаңбырды байланыстыру сенімінің (әйел — өмірдің бастауы, су — жалпы тіршілік бастауы, әйел — жаңбыр) ең соңғы нүктесі немесе ең жоғарғы магиялық шарасы болып табылады. Сөйтіп, біз жауын шақыру ғұрып кешеніндегі құрбандық шалу жорасының орны, мән-мағынасы қандай деген мәселеге келіп тірелдік.

Қазақта құрбандыққа адам шалу рәсімінің ізі қалмаса да, тасаттық беріп, мал шалу әдеті күні бүгінге дейін сақталып отыр. Тасаттыққа¹⁵ қатысу, оны неғұрлым жоғары дәрежеде ұйымдасқан түрде өткізу көпшілік тілегінен туындайтын ортақ мүддені білдіреді. Әдетте, оған жас-кәрі, еркек-әйел деп бөлінбей, түгел жиналуға тырысады. Тасаттық құрғақшылық жылдары беріледі. Құрбандық, әдетте, өзен-сулы жерде

¹⁴ Қараңыз: *Кармышева Дж. Х.* Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. — М., 1986. — С. 61.

¹⁵ «Тасаддақа» дейтін араб сөзі (қайыр беру) // Қараңыз: *Оңдасынов Н.Д.* Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. — Алматы, 1984. 1-т. 78-б. Тілімізде содан туындайтын «садақа» сөзі де бар, бірақ оның қолданылу реті басқаша. Лезгиндерде «садаха» тасаттық беру мағынасында пайдаланылады. Қараңыз: *Ганиева А.М.* Общность и национальное многообразие дагестанских календарно-обрядовых песен (зимне-весенний цикл) // Календарно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. — Махачкала, 1988. — С. 21.

шалынады. Оның себебі аталған рәсімнің су иесіне (су тәңіріне) арналатындығынан болса керек. Малды бауыздау қаны қолма-қол суға ағызылуы (адамды суға ағызу мысалымен салыстырыңыз) — су тәңіріне жасалған аса ірі ілтипат белгісі. Тасаттық зират маңында да беріледі. Ол аруақтар культімен байланысты.

Жалпы, құрбандық шалу дәстүрінің шығу тегі адамның еркінен тыс күштерге қатысты екендігі анық байқалады. Көне түркілердің «жер-су» тәңіріне бағыштап, тайы беруі мен бүгінгі қазақтың тасаттығында кейбір пішіндік айырмашылықтар болғанмен, олардың мазмұны біреу-ақ — адам мен табиғаттың үстінен қарайтын күшті разы қылу, сөйтіп, алға қойылған мақсатқа жету.

Тасаттық — жауын шақыру ғұрпының ұжымды түрде орындалатын түрі. Қазақ қоғамының өмірінде «арнайы мамандардың қатысымен жасалатын магиялық жоралар да үлкен орын алып келеді. Ш.Уәлиханов түркілердің жауын шақыратын яда немесе жада тасы туралы Абылғазы деректерін келтіре отырып, бұл тасты қазақтар жай тасы деп атайтынын, жай тасы арқылы жауын-шашын шақыра алатын қабілеті бар адамдардың ел ішінде көп екенін жазады¹⁶.

Тасты суға малу немесе тасқа су шашу арқылы жауын шақыру ғұрпы Еуропа жұрттарында да болғандығы Дж. Фрэзер, Ж.Тэрнер, Л.Штернберг еңбектерінен белгілі. Тасқа су шашу немесе оны суға малудың астарында да гомеопатиялық магия принциптері жатқаны аңғарылады.

Бұлт, жаңбыр шақырудағы қайталаулар магиялық жүк арқалап қана қоймайды, сонымен бірге мәтіннің өлеңдік құрылымына да елеулі түрде араласып, белгілі мөлшерде әсерін тигізеді.

Жауын шақырған сөз үлгілері үнемі тирада пішінді келеді, 7-8 буынды жыр өлшеміне құрылады, кейде буын санының асып кету, кем қалу реті де кезігеді. Осы соңғы ерекшелік және синтаксистік параллелизмнің мол қолданылуы жауын шақыру сөздерінің көнелік белгілерін танытады. Құрт шақыру, жылан, бүйі арбауларындағыдай, мұнда да «түсініксіз сөздер» поэтикасы елеулі рөл атқарады. Мәселен:

¹⁶ *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. — Алма-Ата, 1985. Т.4. — С. 59. Бұл туралы кеңірек қараңыз: *Абылқасымов Б.* Телқоңыр. — Алматы, 1993.

Ербек-сербек бай атай,
Еркек қана күрең тай,
Тері тоқым мар тұрғай,
Қай тұрғай¹⁷, —

дегеннің лексикалық тұрғыдан жауын шақыруға пәлендей қатысы болмағанмен, арбаушы (жауын шақырушы) оған магиялық мән береді, бүкіл мәтіннің әсер етушілік күші осы «түсініксіз сөздерге» келіп тіреледі. Суға салынған жай тасына әлгі сөздердің жұмбақ сыры қосылып, аспанға бұлт қаптатып, нажағай ойнауы керек.

Сонымен, қазақтағы арбау сөздерін айту арқылы жауын шақыру ғұрпы екі түрлі орындалады:

- а) Тасаттық беру арқылы (ұжымды түрде);
- ә) Жай тасын қолдану арқылы (дара түрде).

Этнографиялық терминология бойынша табиғаттан тыс қары күштердің рақымын түсіру ниетінде орындалатын ғұрыптар жиынтығы пропицация немесе мейірімдендіру культі (умилостивительный культ) деп атайды. Тасаттық беру салты да осы культке қатысты. Оның түпкі негізі мұсылмандықтан да, шамандықтан да арғы дәуірлердегі анимистік түсініктерге алып барады. Ал жай тасы арқылы жауын шақыру магиялық ғұрыпқа жатады. Қай әдет-ғұрып болса да, бізге өзінің әу бастағы қалпын сақтап жетпеген. Сондықтан да қазақтың жауын шақыратын әдет-ғұрып кешенінде көп жағдайда магиялық, анимистік, шамандық және исламдық салттар бас қосып, қабысып кеткен.

Жалбарыну. Қазақ фольклорында арғы тегі сөз қуатына сенуден туындағанымен, мақсат-міндеті арбаудан (заговор) алшақ жатқан бір топ сөз үлгілері бар...

«Қазақ халқы ерте заманда ескі дін бойынша әрбір жан-жануардың, әр түрлі жақсылық-жамандықтың «иесі» бар деп қандай сенген болса, ол «иелердің қызыл тілмен алуан-алуан әсерлі, сырлы сөзбен көндіруге, зиянсыз етуге, тек зиянсыз етіп қоймай, мейірімді, пайдалы етуге болады деп те сенген. Бұлардың кейбіреуін ойын-күлкімен, әзіл, тәлкек сөзбен, кейбіреуін зеку, күш айту жөнімен, енді біреулерін жалыну,

¹⁷ Сонда. 80-81-бб.

тілену жөнімен, көндіруге болады деп сенген»¹⁸, — деп жазады ғалым Б.Кенжебаев.

Өзінің «Тәңір» атты еңбегінде Шоқан Уәлиханов қазақтардың жаңа туған айға, ата-бабаның аруағына сыйынып, жалынатыны туралы былай дейді:

«Жаңа туған айды көргенде үш рет тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп, мінажат етеді де, сол мінажат еткен жерден шөп жұлып алып, жанып жатқан отқа тастайды.

Аруақ — ата-баба рухы, басқа қиын-қыстау күн түскенде, жан қиналғанда: «Аруақ қолдай гөр, қолтығымнан жебей гөр!» — деп айтады. Аруақтың рухына арнап: ай мүйізді, аша тұяқты сиырды, бозқасқа яки ақсарыбас, бауырсақ тәрізді қос құлағы, екі тісі бар немесе қардай аппақ, қасқа қойды және тұмса малды садақаға сояды»¹⁹. Күні бүгінге дейін егде адамдар жаңа туған айды көрсе, соған қарап «Ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа!» — деп, еңкейіп, жалынады.

...Тегінде, қазақ фольклортану ғылымында жалбарыну деген термин бұрын болған. Б.Кенжебаев²⁰, М.С.Сильченко²¹, М.Ғабдуллиндер²² қолданған. Мысалы: бұлт шақыру, күн жайлату, құйынды үйден аулақ қуу кезінде айтатын сөздерді М.Ғабдуллин жалбарынуға жатқызған. Х.Арғынбаев дарымшының жыланды арбауын жалбарыну²³ деп атаған. Кейінгі кезде Б.Абылқасымов бұндай сөздерді арбау жанрына енгізген. Алайда, қолда бар мәтіндерге қарағанда, біздің фольклордың құрамында арбаудан басқа жанр бар екені анықталып отыр. Өзінің мазмұны мен айтылу ситуациясына қарай ондай сөздерді жалбарыну деп атауға болады.

Сонымен, қарапайым шаруа қандай бір әдет-рәсім, еңбек-кәсіп, табиғат құбылысы кезінде соның адамға деген тиімділігін, шарапатын молайтып, кесапатты аластату мақсатында айтатын магиялық сенімге негізделген ғұрыптық сөз үлгілерін жалбарыну деп атаймыз.

¹⁸ Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. — Алматы, 1948. 1-т. — 43-б.

¹⁹ Уәлиханов Ш. Таңдамалы. — Алматы, 1985. — 154-155-бб.

²⁰ Сонда. 44-б.

²¹ Қазақ әдебиетінің тарихы. — Алматы, 1960. 1-т., 1-кітап. — 105-б.

²² Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы, 1958. — 55-б.

²³ Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. — Алматы, 1969. 167-б.

Жалбарыну ырымға негізделіп, ғұрыптық іс-әрекет, арнайы әуен-ырғақ, символикалық киелі затпен сүйемелденіп орындалады.

Б.Абылқасымов қазақтағы арбау жанрына сырқат пен сиқырлы күштерді аластау, күн жайлату, бұлт шақыру, жаңбыр шақыру, жел шақыру рәсімінде айтылатын сөздерді топтаған²⁴.

Бажайлап қарасақ, жалбарыну арбау жанрынан мүлде алшақ тұрғаны көрініп тұр. Енді ол екеуінің айырмасына тоқталайық:

Ең алдымен айтатын нәрсе: арбау басқа бір объектіге (адам, мал, жәндік т.б.) жұмсала айтылады, ал жалбарытуда адам өзіне мейірім тілеп, өтініш жасайды. Осы ерекшелігі жалбарынуды батадан да бөлектеп тұрады. Сондай-ақ арбауды бақсы, арбаушы, дарымшы, яғни кәсіби мамандар айтады. Ал жалбарынуды аңшы, малшы, диқан, шебер, яғни кез келген қарапайым еңбек адамдары айта береді. Ғалымдардың пікірінше, арбауды айтудың арнайы шарты бар. Оны белгілі бір мекенде (мысалы, төрт жолдың торабында), белгілі мезгілде, белгілі бір себепке байланысты ғана айтады. Ал жалбарытуда мұндай арнайы шарт жоқ, оны кез келген қарапайым адам тек өзі атқарғалы жатқан әдет-рәсімді, іс-әрекетті нәтижелі ету немесе адам өз басына жақсылық жасау үшін айтады. Арбаудың діни нанымдық негізі күшті, оны арбаушы арғы әлеммен тілдесу құралы ретінде айтатындықтан, қарапайым адам түсінбейтін құпия сөздері мол, ал, керісінше, жалбарынудың барлық сөздері көпшілікке түсінікті болып келеді. Сонымен бірге арбау мен жалбарынудың ұқсас жері екі жанр да магияға сенуден пайда болған, екеуінің де мақсаты игілікке — табысқа жету, яғни құтты молайту, бұл жолдан кесапатты аластау.

Жалбарынуды айтушы атқарылғалы жатқан істі ұдайы жаратушының құдіретімен, яки табиғаттың тылсым күшімен байланыстыратыны байқалады. Сондықтан да оның сөзі сырлы, сиқырлы. Жүзеге асқан немесе атқарылғалы жатқан шаруаны тіл-көзден жасырып, басқа рәміздермен алмастырып, далдалау, тасалау, сол арқылы кесірлі рух-иелерді адастыру, алдарқату сарыны бар. Мысал келтірсек, қазақ «мал соймаймыз ба?»

²⁴ *Абылқасымов Б.* Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. — Алматы, 1993. — 54, 58, 69-бб.

дегенді «тышқан мұрнын қанатпаймыз ба?» деген эвфемизммен айтады.

...Шаруа тылсым рух-иелерден қорқатындықтан, қойдың атын да атамай, «ай мүйізді, аша тұяқты, жұпар иісті, бауырсақ құлақты» деген әдемі мадақ сөздермен алмастырып, алдарқатады. «Сенде жазық жоқ, менде азық жоқ» деп, Шопан атадан кешірім сұрап, емеурінмен тілдесіп, мәмілеге келу, өз әрекетінің әділ екендігін, ақ екендігін түсіндіру, ұқтыруға ниет етеді. Сол арқылы мал иесінің қаһарын тоқтатып, тыныштандырып, рахымына бөленуді көздейді. Одан кейін қойдың басын үйтіп болған соң, жағын айырарда, пышақпен кесу үшін көмейіне қу шөп салып, содан «сені кескен жоқпын, қу шөпті кестім» деген сөзді айтады. Бұлай істегенде пышақтың жүзі алдымен қу шөпке тиеді де, содан кейін көмейді кеседі. Демек, қойдың көмейіне тура пышақ сілтеуден тайсалып, өз ісін бүркемелеп, жасырып, тағы да ие-киелерді алдау, алдарқату, сол арқылы қорғану, нәтижесінде құтты қашырмаудың амалын жасайды. Тегінде, ежелгі қазақ малдың әрбір мүшесінің жеке жаны бар деп ұққан. Мысалы, қойды бауыздаған кісі оның жүрегін жаруға тиіс емес. Егер бұлай істесе, ол адам екі қойдың қанын мойнына қабат жүктеп, ауыртпалыққа қаладымыс. Көмей болса, малдың маңыраған үнін шығаратын қасиетті мүшесінің бірі. Демек, оған пышақ жұмсау малдың дауысын өшірумен тең болғандықтан, бақташы кесірден сескеніп, ырым арқылы сақтық амалын жасайды. Моңғолдар ұрғашы қойды сойып жатқанда оның үйін (жатырын) пышақпен кесерде тура біз айтып отырған ырымды орындайды²⁵.

Кейде жалбарынудың сөздері қарғысқа да ұқсайды. Мәселен, түрік-моңғол халықтары мал далаға түнеп қалса, «қасқырдың жағын байлау» рәсімін жасайды²⁶. Ол үшін егер үйде бар болса, бөрінің жақ сүйегін, ол болмаса, көбінесе қайшының аузын, кейде тымақтың, немесе дамбалдың сол жақ бауын, баланың жейдесінің жеңін, әйтпегенде, түндіктің алдыңғы бауын шорт байлап: «Түнемедегі маңырааманы аман сақта, Құдайым, ұлыманың аузын будым!»²⁷ — деген сөздерді айтатын болған. Бұндай сөздердің басқадай да үлгілері бар.

²⁵ *Сампилдэндэв Х. Шившлэг // Монгол ардын аман зохиол. — Ұланбатыр, 1988. — 72-б.*

²⁶ Сонда. — 73, 74-бб.

²⁷ Айтып берген 10.09.1944 жылы туған *Тошынбай ұста Қаңбақұлы.*

Жалбарыну көбінде тақпақ түрінде болғанымен, кейде драмалық пішіндегі диалог түрінде де кездеседі. Мәселен, баланың тіліне теріскен шыққанда екі бала алма-кезек жауаптасып, бірін-бірі емдейді. Тіліне теріскен шыққан бала алдымен «Тіліме теріскен шықты» деп жеті рет айтып, қандай ем керек екендігін сау баладан сұраған сыңай танытады. Ал сау бала жеті рет жиіркенішті жаман заттардың атын зырылдатып айтып, соны жалап емделу керектігін сөз етеді. Мысалы:

Сырқат бала: — Тіліме теріскен шықты.

Емші бала: — Иттің боғын жала!

Сырқат бала: — Тіліме теріскен шықты.

Емші бала: — Сиырдың сідігін жала! —

деп диалог жалғаса береді де, лас заттардың саны жетіге толғанда, өзі де жиіркеніп, лоқсыған бала «Бұл тілім қайтсем жазылады?» дегенде келесі бала «Жан-жағыңа қарағанша, қарғаның боғын жалағанша» дейді. Сонда сырқат бала «Түй, түй, қайран тілім боқ болды, ұшы қиыры жоқ болды!» деп түкіріп тастайды. Расында, осы ем-домды жасаған соң балалар жазылып кететін-ді.²⁸

Ежелгі түсінік бойынша, теріскен ауруының да иесі бар, демек, ол бұл сөздерде айтылған лас заттардан жиіркеніп, баланың тілінен қашып кетеді деген наным домдауға негіз болған. Емдеу кезінде екі бала жедел жауаптасып, науқас бала шын сескенгенше лас заттарды тізіп, үдетіп, өршітіп, екпіндете айтады. Мұнда заты түгіл аты естілгенде жүректі айнытып, тітіркендіретін жөн-жосықсыз харам нәрселер әдейі термеленеді. Себебі бұндай сұмдықты естісімен тілге шыққан теріскен зәресі ұшып, безіп, жоғалуы керек. Сонымен бірге домдауда баланы қасақана сескендіріп, психологиялық тұрғыдан емдеу шарасы да жатқаны айқын.

Жалбарыну кейде осылайша халық емшілігімен ұштасып та жатады. Мәселен, әйелдің толғағы ауыр болғанда шипагер әже «Менің қолым емес, Бибі Бәтима, Ұмай ана қолы. Қой толғағыңды емес, оң толғағыңды бер!» деп айтып, ананың қарынына ағаш табақты төңкеріп, оңнан солға қарай айналдырып домдайды²⁹.

²⁸ 20.04.2003 жылы 1927 жылы туған *Оразхан Бітеубайқызынан* жазып алдық.

²⁹ 2005 жылы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Моңғолия қазақтары арасында жүргізген фольклорлық-музыкалық экспедициясында 1928 жылы туған *Қафуза Болатқызы* айтып берген мәлімет. Экспедиция мүшелері: Ә. Нұрбаев пен А. Тойшанұлы.

Бұнда жалбарыну ырыми әрекет, символикалық киелі затпен сүйемелденгенін байқаймыз. Талай рет ақсарбастың басы мен жамбасы тартылып, дастарқанның құтына айналған ағаш табақты бекершілікте төңкеруге тыйым салынады. Емдеу кезінде оны төңкеріп отыр. Себебі төңкерілген табақтың ішіндегі ас төгілетіндей нәрестенің де сыртқа ақтарылып, тез шығуына ишара жасалады. «Қой толғағыңды емес, оң толғағыңды бер» деген сөздің мәнісін айтсақ, малдың ішінде қойдың толғағы ең ауыр болады да, жылқынікі тез екен. Сондықтан қазақ осы сөздерді айтып, толғатқан әйел екі қолымен ұстап, аспақталу үшін оң жаққа аттың шылбырын керіп, жүгенін іліп қоятын болған.

Жылқыны пішкенде де айтылатын сөздер емдеу-домдау мақсатында қолданылады. Халық «жылқыны пішеміз» деп айтуға тыйым салып, оны «сұлулаймыз» деген сөзбен алмастырып атайды. Жылқыны жығардың алдында пішпеші «Мамықтан жеңіл, оқтан жүйрік бол»³⁰ деп, мінәжат етеді. Ал пішіп болған соң аяғын әбден босатып, басындағы ноқта-жүгенін түгелдей шешіп ап (пішілген жылқының денесінде жіп-арқан тақилетті нәрселерден ештеңе қалуы тиіс емес) тұрғызғанда көпшілік «Тезекте кезек жоқ, тезекте кезек жоқ, жүйрік бол!» деп, артынан аттың құмалағымен атқылайды³¹. Бұл рәсімде де жалбарыну рәміздік затпен, ырыми әрекетпен сабақтасқаны байқалады. Жалбарыну үнемі осылайша қандай бір істің сәтімен жүзеге асуына қосалқы көмек шарасы ретінде орындалады.

Кейде жалбарыну табиғат құбылыстарына бағышталады. Мысалы, күн алғаш күркірегенде, отанасы шөмішке сүт құйып береді де, балалар үйді айнала жүгіріп: «Сүт көп, көмір аз» деп, дөдегені қағады. Моңғолдар да алғаш нажағай ойнағанда осыған ұқсас ырым жасап, үйде отырған жандар ыдыста қалған сүтті бөлісіп, ауыз тиетін болған³². Тувалықтар үйді күннің бағытымен үш рет айналып:

³⁰ Моңғолдар осы сөзді қозы-лақты пішкенде айтады. Қараңыз: *Сампилдэн-дэв Х. Шившлэг // Монгол ардын аман зохиол. — Ұланбатыр, 1988. — 69-б.*

³¹ *Шабдан А. Қазақтың ата малды пішу, қозы-лақты тарту дәстүрлі әдістері. — Өлгий, 1995. Қолжазба. 15-16-б.*

³² *Содном Б. Монголын шившлэг // Аман зохиол судлал. — Ұланбатыр, 1967. — 57-б.*

Жыл басы келді, хайыракан,
Жылан басы түледі, хайыракан.
Ақ тағам мол болсын, хайыракан,
Ақ сүт бозасы дәмді болсын, хайыракан. —

дейтін³³.

Қыстан қысылып шыққан бақташы халық көктемнің келуін жақсылыққа балаған. Ал алғашқы күннің күркіреуі жайдары жаздың белгісі саналады. Сондықтан мал көкке тойып, сүт мол болсын деген ниетпен үйді айналдыра ақ шашып, тылсым иелерден мейір тілейді. «Сүт көп» деген сөз осындай ишараны меңзесе, «көмір аз» дегені — найзағайдың зауалынан қорғануы. Халық найзағайды Тәңірдің сайтанды ататын оғы деп түсінеді. Күн күркірегенде сайтан қашып келіп, адамға паналайды да, содан бейкүнә жанға жай түседі деседі. Мінеки, осындай себептерге байланысты алдын ала жайдың отынан сақтанып, «көмір аз» деп, мінежат етеді.

Қолдағы бар материалдарды саралағанда, жалбарыну (заклинание) қарапайым тілек (приговорки) пен күрделі арбаудың (заговор) ортасында тұрған жанр екендігі аңғарылады. Онда сөз іс-әрекетпен, магиялық затпен, драмалық талас-тартыспен ұштасып орындалады екен. Тілек-батаны немесе арбауды орындаушы өз сөздерін басқа жандарға қарата бағыштап, арнап-сарнап айтатын болса, жалбарынуды қандай бір еңбек-кәсіп, әдет-рәсім, емдеу-домдау кезінде орындаушы адам өз ісінің нәтижелі болуын тілеп, өз әрекетіне бағыштап, өзі айтады екен. Жалбарынудың ең қысқа үлгілері төлдегелі жатқан қозы-лақты суырғанда айтатын «шым-шым» деген сөзбен қырсық шалған бүркітті домдағанда айтатын «сырық-сырық» деген магиялық сөз деген түйін жасаймыз.

Әдетте, жалбарыну емдеу-домдау мақсатында қолданылғанда қызметі арбауға жанасады. Мысалы, толғатқан анаға, тіліне теріскен шыққан балаға, жылқыны пішкенде айтылатын сөздер арбауға ұқсас. Тіпті, кейде қарапайым тілек те жалбарынуға айналып кететін сәттер бар. Бұның себебі фольклорда жанрлар арасындағы жалғасу мен алмасулар тұрақты болып тұратын құбылыс екендігінен.

³³ Монгуш Кенин-Лопсан. Тыва хамнарның торулгалары. — Кызыл, 2002. — 295-б.

Жалбарыну сөз магиясына сенуден тамыр тартып, дамығаны күмәнсіз. Оны айтушы кейде іс-әрекетпен, кейде символдық затпен (су, күл, тезек, шөп, қайшы т.б) сүйемелдейді. Кейде құр сөзді ғана айтады. Жалбарынудың атқаратын функциясына байланысты оның ішкі мәні мен сыртқы түр-түрпаты қалыптасатыны айқын. Мағынасы қарапайым, көлемі недәуір қысқа болуы — оның қандай бір төтенше жағдайдағы әдет-рәсім, еңбек-кәсіп кезінде шұғыл қолдануға бейімделген жанрлық ерекшелігінен туса керек. Мазмұны қарапайым болғанымен көркемдік жүйесі әжептәуір күрделі екендігін байқаймыз. Құрылымынан қайталау, теңеу, эпитет, әсірелеу, шендестіру сияқты бейнелеу құралдарын табамыз. Осындай көркемдік құралдарды сәтті пайдаланғандықтан, жалбарыну астарлы, сырлы, тылсым сияқты әсер қалдырып, адамның есіне тез түсіп, жадында жатталуға өте қолайлы. Ұғымдарды бір-біріне қарама-қарсы қою, шендестіру, алмастыру тәсілдері мол қолданылады. Мысалы, от жаққалы шоқты үрлегенде «қоян шабан, от жүйрік» деген сөз айтылады. Шын мәнісінде, қоян — аса жүйрік хайуан. Бұнда «шабан-жүйрік» деген ұғым өзара шендестірілген. Ежелгі адам анимистік наным бойынша отты тірі деп елестететіндіктен, онымен тілдескенде «жүйрік» деп мақтап-мадақтап, ал қоянды әдейі «шабан» деп төменшіктетеді. Өйткені бұл мадақты естіген от иесі қоянмен бәйгеге түсіп, бәсекелесіп, тез жанады деп иланған. Әйел іске кіріскенде айтатын «істің басы ілгері, шайтанның басы кейін, қолыма жел байла, көтіме тас байла» деген жалбарынуда «іс-шайтан», «ілгері-кейін» «тас-жел» деген кереғар түсініктер шендестірілген. Тағы бір мысал, қолы шипалы жандар мал мен адамды емдеу-домдау мақсатында іске кіріскенде «Бисмилла, менің қолым емес — пайғамбардың қолы» деген сияқты сөздерді айту әдетке айналған. Бұл жалбарыну «адамның қолы — пайғамбардың қолы» деген ұғымдарды өзара шендестіру, алмастыру арқылы жасалғанын байқаймыз. Осындай сөзді айту арқылы емдеу-домдауға кіріскен бүгінгі қарапайым адам ежелгі замандағы қасиетті ілкі-бабаның атынан әрекет жасауға мирасқорлық етеді. Басқаша айтқанда, бұндай дуалы сөздер айтылған сәтте тарихи уақыт пен мифтік уақыт түйілісіп, тоғысатынын аңдаймыз³⁴.

³⁴ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 174.

Жалбарынудың көбінің көлемі өте қысқа, ол бір-екі жол өлең немесе ырғақты қара сөзден құралады. Бұнда айтылатын аз сөздің өзі тұрақты, ешқандай өзгеріске ұшырамайды. Тіпті, қазақ пен моңғол халқының кейбір жалбарынуларын өзара салыстырғанда, олардың бір-бірінен айырмасы мүлде аз екендігі байқалады. Мысалы, бүркіт аң алмай «қырсық шалса», оттың үстіне тұз шашып, пытырлаған дауыс ырғағымен оңнан солға қарай айналдырып, «сырық-сырық, сырық-сырық!» деп жалбарыну айтып, домдайтын салт бар. Кейде бұл сөз «шырық-шырық» деп те айтылады³⁵. Ал, моңғол емшісі ауырған баланы домдағанда осыған ұқсас «ширэг-ширэг» дейтін магиялық сөзді айтады³⁶. Әлбетте, мұндай бір қалыпқа соғылғандай ұқсастық, үндестік, бірсыдырғы, қасаң сипатта болу жалбарыну жанрының көшпелі халықтар арасында ежелгі дәуірде қалыптасқандығынан хабар береді.

Қазақ фольклорында жалбарыну жанрының мөлшері де көп емес екендігін айтқымыз келеді. Әйткенмен, бұл мәтіндер халық шығармашылығының ұлы денесіндегі шағын болса да, жанды, нәрлі, сөзді бөлшегі болуымен құнды.

Алғыс (бата). Көне түркі тілінде «алкыш» сөзінің болуының өзі — оның өте ерте заманда қолданылғанын айғақтайды. Мысалы, «Көне түркі сөздігінде» былай деп жазылған: «Алкыш — 1. хвала, благословение, прославление; 2. рел. молитвенно-хвалебное песнопение, моление, молитва, гимн»³⁷. Демек, алғыс дегеніміз: 1) мақтау, тілек, даңқтау болса, 2) діни мазмұндағы жалбарына мадақтау өлеңі, жалыну, жалбарыну екен. Түркі халықтарының фольклорында алғыстың осы екі мағынасы да сақталған, рас, әрқайсысында сөл-пөл айырмашылық бар. Алдымен, сөздің айтылу түрі мынадай: алтайлықтар «алғыш» немесе «алкыш», татарлар «алкыш», ұй-

³⁵ 2005 жылы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Моңғолия қазақтары арасында жүргізген фольклорлық-музыкалық экспедициясы кезінде бұл мәліметтерді айтып бергендер: 15.11.1954 жылы туған *Жанатхан Түркістанұлы*; 1924 жылы туған *Құмархан Ысқақұлы*; 15.03.1935 жылы туған *Бәйтей Бабиұлы*. Экспедиция мүшелері: *Ә. Нұрбаев пен А. Тойшанұлы*. Бүркітті «сырықтау» рәсімі туралы тағы да оқуыңызға болады: *Мыңжанұлы Н.* Қазақтың мифтік аңыздары. — Үрімжі, 1996. — 79-б.

³⁶ Монгол ес заншлын их тайлбар толь. — Ұланбатыр, 1992. — 475-б.; Дуламын Бум-очир. Монголын бөөгийн зан үйл. — Ұланбатыр, 2002. 129-б.

³⁷ Древнетюркский словарь. — Л., 1969. — С.38.

ғырлар «алкиш», тувалар «алгыш» немесе «алгыж»³⁸, якуттар (сахалар) «алгыс»³⁹ дейді. Ал енді осы сөзге қандай анықтама берілген, соған көңіл бөлейік. Алтай тұрғындары «игі тілек, өтіну, жалбарыну» десе, татарларда «ізгі тілек» делінеді. Ұйғырлар алғыс деп сәлемдесуді, қол соғуды айтады. Сахалар алғыс деп әртүрлі рух-иелерге арналған мақтау өлеңдерін, соларға бағышталған жалыну, жалбарыну сөздерін, адамдарға арналған жақсы тілектерді түсінеді. Осы аталған халықтардың бәрінде алғыс үлкен мерекеде, үйлену тойында, тағы басқа қуанышты басқосуларда айтылады екен. Олай болса, алғыс — бірнеше халықтың фольклорында кездесетін көне жанр ғана емес, ол сонымен қатар бойына әлденеше жанрдың белгісін сіңірген синкретті жанр екенін көреміз. Сондықтан ерте замандарда алғыс әрі жалбарыну, әрі арнау, әрі мадақтау, әрі тілек рөлдерін атқарған. Мұны әсіресе ислам дінін қабылдамаған жұрттың фольклорынан анық байқауға болады. Сондықтан ерте замандарда түркі халықтарының бәрі алғысты әрі жалбарыну, әрі арнау, әрі мадақтау, әрі тілек ретінде қолданғаны белгілі⁴⁰. Мұны, әсіресе, ислам дінін қабылдамаған жұрттың фольклорынан анық байқауға болады. Мысалға алтайлықтар аңға шыққанда отқа табынып айтатын мына алкышты оқып көрейік:

Алас, алас,
 Отыз басты от ене,
 Қырық басты қыз ене,
 Шикі болса пысырған,
 Тоңды болса еріткен,
 Ата болып айланып түс,
 Ене болып иіліп түс!⁴¹

³⁸ Монгуш Кенин-Лопсан. Тыва хамнарның торулгалары. — Кызыл, 2002. 177, 295-бб.

³⁹ Қараңыз: Русско-алтайский словарь. — М., 1964. б.31.; Каташ С. Алкыш сос (благопожелания) — древний жанр алтайского фольклора // Улагашевские чтения. — Горно-Алтайск, 1979. Вып.1. — С.63-77; Уйгуро-русский словарь. — М., 1968. — С.48; Татар фольклоры жанрлары. — Казан, 1978. — 94-б.

⁴⁰ Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. — Алматы, 1983. — 79-81-бб.

⁴¹ Каташ С. Алкыш сос (благопожелания) — древний жанр алтайского фольклора // Улагашевские чтения. — Горно-Алтайск, 1979. Вып.1. — С.70.